Anna Sawa

Struktura tekstu a jego realizacja typograficzna w drukach lubelskich z XVII wieku

Streszczenie

Celem rozprawy było ustalenie i opis korelacji zachodzącej między strukturą a układem typograficznym tekstu w starodrukach. Przedstawionym badaniom przyświecało założenie, że drukarz miał istotny wpływ na finalną postać tekstu książki oraz na jego odbiór przez czytelnika. Z tego powodu analiza tekstologiczna starodruków została połączona z charakterystyką ich ukształtowania typograficznego. Postawiono hipotezę, że zmiany rodzaju i stopnia pisma oraz użycie innych środków typograficznych były w drukowanym tekście dawnym nieprzypadkowe, a drukarz świadomie formował stronę wizualną książki.

Rozprawa składa się z ośmiu rozdziałów, wstępu, zakończenia i bibliografii.

We wstępie zaprezentowano strukturę pracy i zarysowano tematykę poszczególnych rozdziałów.

Rozdział pierwszy poświęcono podstawowym ustaleniom terminologicznym. Zostały w nim omówione wybrane definicje terminu *tekst*, pojawiające się w opracowaniach z zakresu tekstologii. Szczególną uwagę zwrócono na te fragmenty opracowań, w których poruszono problematykę tekstu pisanego, jego delimitacji czy relacji nadawczo-odbiorczych. Pozwoliło to stwierdzić, że starodruki będące podstawą źródłową rozprawy spełniają kryteria stawiane typowym tekstom przez większość badaczy. W rozdziale pierwszym opisano również najistotniejsze, z punktu widzenia podjętych analiz, eksplikacje terminów *struktura tekstu* i *architektonika tekstu*, funkcjonujące w pracach językoznawczych. Przywołano też pojawiające się na gruncie bibliologii i edytorstwa wyjaśnienia określeń *struktura książki* i *architektonika książki*. Ich analiza doprowadziła do wniosku, iż w pracach z zakresu bibliologii częściej podkreślano związek między stroną graficzną książki a strukturą tekstu.

W rozdziale drugim skierowano uwagę na technikę druku i możliwości organizowania tekstu, jakie pojawiły się wraz z jej wynalezieniem. Został tu opisany przebieg procesu druku książki oraz praktyki lekturowe użytkowników książki drukowanej. Zaznaczono, że wynalazek Gutenberga wprowadził do komunikacji piśmiennej drukarza, który miał wpływ na kształt językowy finalnej formy tekstu oraz umożliwiał uwypuklenie jego struktury. Przemiany w sposobie odbioru tekstu powiązano z zagadnieniem dwuwymiarowości komunikatów pisanych. Następnie dokonano przeglądu badań historycznojęzykowych dotyczących wpływu drukarstwa na rozwój polszczyzny w XVI i XVII wieku. Przywołano

również opracowania z zakresu językoznawstwa diachronicznego, w których znajdują się informacje o związku między rodzajem pisma drukowanego a kształtem językowym tekstu. Ostatnią część rozdziału poświęcono prowadzonym współcześnie badaniom komunikatów mieszanych/multimodalnych. Stwierdzono, że podstawą źródłową tych analiz są przede wszystkim komunikaty medialne. Skłoniło to do postawienia pytania, czy zastosowane w książce drukowanej rozwiązania graficzne są relewantne i mogą wspierać komunikację językową również w starodrukach.

Drukarstwu lubelskiemu zostały poświęcone rozdziały trzeci i czwarty. W rozdziale trzecim opisano sytuację Lublina w XVI i XVII wieku, poziom alfabetyzacji mieszkańców miasta i regionu oraz zagadnienie rynku książki w Lublinie przed powstaniem w mieście polskiej drukarni. Następnie zaprezentowano historię drukarni założonej przez Pawła Konrada, która działała w Lublinie w latach 1630–1667.

Rozdział czwarty został podzielony na dwie części. W pierwszej przedstawiono i opisano rodzaje pisma, których używano w drukarni Konradowskiej – szwabachę, antykwę i kursywę. W części drugiej zaprezentowano drzeworyty, inicjały i ozdobniki znajdujące się w wydanych przez nią książkach. Obie części opatrzono ilustracjami.

W rozdziale piątym znajduje się omówienie zagadnień metodologicznych i informacje na temat podstawy źródłowej badań. Metodologicznie praca sytuuje się na pograniczu językoznawstwa i bibliologii, jednak za nadrzędne uznano instrumentarium metodologiczne językoznawstwa, w szczególności tekstologii lingwistycznej. Analizy układu typograficznego zostały połączone z badaniami struktury tekstu wyrażonej na poziomie językowym. Objęły one całość starodruków – tekst główny oraz wszelkie elementy wchodzące w skład ramy wydawniczej (m.in. strony tytułowe, przedmowy, noty marginalne itd.). Jako podstawę źródłową badań wybrano starodruki wydane w Lublinie w latach 1630–1667. Całość produkcji wydawniczej lubelskiej drukarni została poddana selekcji, której zasady szczegółowo zaprezentowano w rozdziale. Opisano również sposób przytaczania materiału źródłowego i oznaczania ilustracji.

Kolejne trzy rozdziały pracy miały charakter analityczny. Jako materiał badawczy zostały wybrane kazania pogrzebowe, reguły zakonne i modlitewniki. Na początku każdego rozdziału podano podstawowe informacje dotyczące danego typu piśmiennictwa (ustalenia genologiczne i rys historyczny) oraz tekstów stanowiących podstawę źródłową (szczegółowe kryteria doboru źródeł w obrębie danej grupy tekstów, stan badań na ich temat, okoliczności powstania utworów). Następnie prowadzono analizy struktury i ukształtowania typograficznego kart tytułowych, elementów poprzedzających tekst główny i samego tekstu

głównego. W finalnej części każdego rozdziału analitycznego uwagę skierowano na (znajdujące się w większości starodruków) marginalia, zapisy w żywej paginie oraz występujące w omawianych książkach sposoby liczbowania stron. Wszystkie opisywane zjawiska zostały zilustrowane licznymi zdjęciami starodruków. Każdy rozdział analityczny zamyka podsumowanie, zestawiające komponenty językowe i typograficzne.

Całościowe wnioski z przeprowadzonych analiz zostały przedstawione w zakończeniu. W świetle przedstawionych w rozprawie ustaleń, jako przykłady środków typograficznych pełniących funkcję służebną względem struktury tekstu wymieniono:

- interlinie – służyły oddzielaniu od siebie elementów tekstu starodruku, a niekiedy również cząstek kompozycyjnych wchodzących w ich obręb;
- wyśrodkowanie – częste w składzie tytułów lub nagłówków; ułatwiało odróżnianie wyśrodkowanego tytułu od wyjustowanego tekstu głównego, pełniło tym samym funkcję delimitacyjną;
- skład w kształt kolumny szpicowej – akcentował końcowe segmenty utworów;
- inicjały – bywały w analizowanych starodrukach odbijane z klocków drzeworytowych, w ich funkcji umieszczano też majuskulne litery antykwy dużego stopnia; sygnalizowały początek tekstu;
- wyjustowanie tekstu – charakterystyczne dla tekstów prozatorskich;
- przesunięcie tekstu w kierunku lewego marginesu – najczęściej stosowane do zapisu wierszy; umożliwiało odróżnienie ich od tekstu prozatorskiego;
- wcięcia akapitowe – w tekstach prozatorskich podkreślały strukturalizację i oddzielały od siebie segmenty o zróżnicowanej treści; w przypadku wierszy były eksponentem podziału utworów na strofy i par rymowych;
- winietki i ozdobniki – zamieszczano je np. po zakończeniu określonego segmentu tekstu, odgrywały więc rolę delimitatorów; ich pojawianie się było uwarunkowane rozmiarem wolnej przestrzeni na kartach starodruku;
- skład określonym rodzajem pisma drukowanego – wybór rodzaju pisma drukowanego (antykwy, szwabachy lub kursywy) był podyktowany wieloma względami (od języka w jakim zapisany był tekst, poprzez panujące w danym okresie konwencje graficzne czy charakter i lokalizację składanego segmentu tekstu); zróżnicowanie rodzaju pisma drukowanego było środkiem delimitującym zawartość starodruku, pozwalało eksponować związki pomiędzy oddalonymi od siebie fragmentami tekstu itd.;

- stopień pisma – tekst był zapisywany literami zróżnicowanej wielkości, co wiązało się z charakterem składanego segmentu tekstu, zamiarem wyróżnienia określonych fragmentów starodruku lub uznaniem ich za podrzędne lub mniej istotne względem innych;
- czcionki majuskulne lub minsukulne – majuskuły były środkiem pozwalającym na wyróżnienie tytułów, nagłówków, nazw gatunkowych, wybranych antroponimów, niektórych istotnych wyrazów tekstowych itd., czcionki minuskulne były stosowane przede wszystkim jako pismo tekstowe;
- sposób zagospodarowania żywej paginy i bocznych marginesów – w żywej paginie niektórych analizowanych książek drukarze umieszczali określenia gatunkowe poszczególnych partii tekstu, co było wskaźnikiem jego rozczłonowania pionowego; boczne marginesy zawierały przede wszystkim odwołania bibliograficzne świadczące o rozczłonowaniu poziomym oraz syntezy informacji przedstawionych w tekście głównym;
- sposób oznaczania kolejności stron – w badanych starodrukach występowały różne sposoby liczbowania kart i stron (najczęściej kilka w obrębie jednej książki), zdarzało się, że strony z tekstem głównym utworu były liczbowane inaczej niż poprzedzające je elementy ramy wydawniczej.

W analizowanych starodrukach widoczne jest dostosowanie sposobu składu drukarskiego do struktury otrzymanego do opublikowania tekstu. Potwierdza to hipotezę o nieprzypadkowym korzystaniu ze środków typograficznych. Dzięki stosowaniu różnych rozwiązań typograficznych drukarz mógł ułatwiać np. nielinearny odbiór tekstu i odnajdywanie w nim potrzebnych fragmentów. Odszukiwaniu ich w książce służyły m.in. opisana wyżej dyferencjacja sposobów składu, dopiski na marginesach czy spisy treści.

Rozprawę zamyka wykaz skrótów analizowanych starodruków oraz spis cytowanej literatury przedmiotu.

Anna Sawa